

SZEMPONT

RADIŠA JOVANOVIĆ

OKTATÁS ÉS ÖNIGAZGATÁS

A demokrációban az a legfontosabb, hogy a polgár jelleme egységes legyen. A polgárnak jelen kell lennie a főtárgyaláson; a döntések meghozatalában nemcsak egyetlen szavazattal kell részt vennie, hanem mozgásában és törekvésében, mert abban szenvedéllyel, egész emberi érdekével vesz részt, s végül mert a történelemben az egész elhatározás melegsége jelen van.

(Hegel: *Előadások a történet filozófiájáról*)

I.

Ha Marx szerint az emberi közösséget fejlődésében, tehát mint öngazgatói közösséget mindenekelőtt elméleti úton, néhány vonással vázoljuk, akkor figyelmünket néhány kulcskérdésre kell irányítanunk. A látszólagos közösséggel ellentétben az igazi emberi közösség alapkérdése először is a munka társadalmi jellegének megvalósítása, amely a megszüntetett magántulajdon társadalmiasításának első lépésével kezdődik. „De mert amikor magántulajdonról beszélünk — írta Marx —, azt hisszük, hogy valami, az emberen kívülálló dologról van szó. Amikor munkáról beszélünk, közvetlenül magáról az emberről van szó. A kérdésnek ez a felvetése inkluzíve már megoldása is.”

Az a megoldás, amely a munka elidegenedésének lényegében egyszerűs mind annak megszünését látja, a munkást olyan termelővé teszi, aki összpontosítani tudja teljes alkotó erejét. Ezáltal lehetővé válik, hogy az egyesült munkások ésszerűen szervezzék meg „cseréjüket az anyaggal és a természettel, s hogy azt közös ellenőrzésük alá vonják”. Ezzel létrejönnek mindazok a feltételek, amelyek lehetővé tennék felszabadulásukat a kizsákmányolás, a degradáció, a megalázás valamennyi alakja, módszere és változata alól. Az ember tehát, aki mindenekelőtt tudatosan, de ugyanakkor öntudatosan is változtatja a természetben talált tárgyakat, a munka termelőerőit, valamint az emberek közötti viszonyokat, s mind ez által saját magát mint emberi, történeti, egyetemes, szabad és alkotó lényt valósítja meg; az ember, aki jóllehet részben már történetileg megvalósította saját magát, emberségének különbözőségét így sajátos módon juttatja kifejezésre.

Másképp, az öngazgatás eszméje, ahogyan azt Marx alapvető műveiben, kezdve a *Gazdasági-filozófiai kéziratoktól A tőkéig*, de különösen a párizsi kommun tapasztalatának elemzésében kifejtette, következetesebb megértésére

ösztönöz a munkások „saját termelői tevékenységének totalitását”, azaz a termelőknek a munka folyamatában való önmeghatározását illetően. Ezáltal mindenekelőtt feltételezni kell „a munkások bírábságának”, a „természetes munkaerő pusztá idomításának” gyakorlati megszüntetését. Ezzel a termelő-eszközök államosítása irányába tett első lépéssel a már megalakult proletár hatalom megteremtette a politikai emancipáció szükséges feltételeit mint a társadalmi emancipáció irányába tett előzetes lépést. Az emberi erők ilyen elsajátítását „korunk proletárjai”, akik „minden öntevékenységből ki vannak zárva” teljes egészében, oly módon valósítják meg, hogy a tulajdon mindannyiuknak alárendelt és az egyének egyesülése által „egyetemes és forradalmi” legyen.

Miután azonban itt az ipari demokráciáról van szó, főképp az ipari fejlődés mai technikai és technológiai fejlettségi szintjén, amelyben a tudomány közvetlen termelőerőként dominál, a termelés folyamatában a szocializáció az erők egyesítésére (tervezésre, kivitelezésre, ellenőrzésre, a termékekkel való rendelkezésre stb.) szorítkozik. Így a korábbi megosztottal szemben („magántulajdon viszonyok, munkamegosztás, osztályviszonyok stb.”) egységes termelőerőt alkot. Ezáltal a „kollektív munkás” megteremtésének feltételei között, mindenekelőtt a szocialista termelésre való áttérés szükségessége idején, jönnek létre azok a körülmények, amelyek a munkás munkájának tudományos jelleget adnak. Az általános munka ugyanakkor nem mint meghatározott módon idomított természeti erő szerepel, hanem mint olyan ember ereje, akinek a munkája a termelés folyamatában nemcsak természetes önmagát teremtő alakjában van jelen, hanem mint valamennyi természeti erőt irányító tevékenység.²

Harmadszor: annak, hogy a modern termelők az öngazgatást máris sokoldalú és erőteljes mozgalommá fejlesszék, előfeltételei vannak. Ezek a történelmi helyzetek és azok lehetőségei tekintetében előfeltételezik és megkövetelik a kritikai tudás társadalmi teljességét, a társadalmi élet és természet legkülönbözőbb területeit illetően pedig azok tudományos elméleti ismeretének egységét (beleértve az emberi természetet is), a társadalmi közösségben az egyének egységes orientáció szerint integrált nézeteinek és álláspontjainak szabad kialakítását és kifejezését stb. Vagyis az öngazgatás marxista elmélete nélkül nem valósulhat meg az öngazgatók forradalmi akciója. Másrészt öntudatos, sokoldalúan képzett és autonóm termelők nélkül nincs öngazgatás, azaz nem kezdődhet el a „társulásnak az a formája, amelyben — ahogyan Marx a *Kiáltványban* írja — „minden egyes ember szabad fejlődése az összesség szabad fejlődésének feltétele”.³

Az öngazgatásra vonatkozó eszmék lényeges, jóllehet nem eléggé feldolgozott mozzanatainak vázlatos érintése után, Marxnak az elidegenült munkáról vallott kritikai felfogása alapján megállapíthatjuk, hogy a szocialista forradalom programjában a proletariátus társadalomfelfelépítő szerepe nem reked meg az első lépésnél, a magántulajdon megszüntetésénél, hanem mindenekelőtt a munkásöngazgatás formájában — ami néhol már történelmi valóság — a társult termelők már azon fáradoznak, hogy a társulást magasabb egyesülési formává tegyék. Ezáltal létrejönnek azok a reális lehetőségek, amelyek az elidegenedésnek valamennyi egyéb formáját is megszüntetnék a társadalomban (az állam, a politika, a jog elhalása, az osztályellentétek és — különbségek, valamint az erkölcsi és kulturális dekadencia stb. megszüntetése).

Eszerint az öngazgatási viszonyok és az egyéniség képzése közötti kapcsolat egyrészt az öngazgatási folyamat gyakorlati megvalósításának keretében, az aktív termelőknek abban az igazi közösségében jönné létre, amely tevékenységüket mint önmagáért való célt — mint gyakorlatot erősíti meg. Másrészt megszüntetné a művelődés eddigi formáit, módjait és tartalmát, mivel azok „saját termelőképeségek”, a munkától való elidegenített, önállósult és a munkásra kényszerített, tehát vele szemben álló termelőerőknek a kifejezői.

II.

Marx műveiben a társadalmi nevelés és képzés iránti közvetlen érdeklődéssel csupán néhány helyen találkozunk. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az egyéniség társadalmi fejlődésének lényeges vonatkozásai nem érdekelték. Ellenkezőleg: bizonyos mértékben tanítása — egyebek között — nem más, mint „tanítás a körülmények megváltoztatásáról és a nevelésről... arról, hogy a körülményeket éppen az emberek változtatják meg, és hogy a nevelőt magát is nevelni kell”.⁴

De míg a pedagógia más teoretikusai a társadalmi nevelés kérdéseiben a személyiség ideális alakításával foglalkoztak és az egyén nevelésének kérdését a meglévő vagy a spontán kialakuló életfeltételekhez kötötték, *Marx elsőként hívja fel a figyelmet az élet és az egyén nevelésének forradalmi változásaira*. A nevelésnek és oktatásnak jövőbe mutató eszméjét nyomon kísérhetjük az utopistáknál (Morus Tamás, Campanella, Fourier, Saint-Simon stb.), valamint R. Owen kísérleténél „a gyárrendszer” keretében. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy a nevelésnek nem akármilyen céljáról van szó, hanem mindenekelőtt arról, hogy Marx a sokoldalúan fejlett személyiséget tartotta szem előtt, azét a személyiséget, amely képes a tőle addig elragadott s vele végzetesen szembeállított, valamennyi lényegi erejének visszaszerzésére. Ezzel kapcsolatban még egyszer megemlíjtük *A tőkéből* ismert részt: „Kisarjadt a csirája a jövő nevelésének, amely minden gyermek számára egy bizonyos koron túl összekapcsolja majd a termelő munkát az oktatással és a tornával, nemcsak egyik módszerként a termelés fokozására, hanem az egyetlen módszerként a sokoldalúan fejlett emberek termelésére.”⁵

Ami azonban Marx nevelésről és oktatásról vallott felfogásának lényeges különbségét jelentőssé teszi, s amit materialista értelmezés szerint „érzési, emberi, gyakorlati tevékenységnek”, „gyakorlati-kritikusi tevékenységnek”, „forradalmi gyakorlatnak” nevez ellentétben Hegel oktatásra vonatkozó nézetével, az az, hogy olyan különbséget jelent, amely Marxnak Hegel gondolati „konokságával” és „idealizmusával” szemben gyakorolt kritikájából következik. Hegel ugyanis *A szellem fenomenológiája* c. művének előszavában a szellem kialakításáról úgy beszél, mint „önmagától elidegenült szellemről”, „öntudatról”, „általános egyénről”. Foglalkozunk ezért röviden Hegelnek a szellem „kialakulására”, kiművelésére vonatkozó fogalmával, hogy a „tudatban”, az „absztrakcióban”, a „gondolatban és a gondolat mozgásában” történő elidegenedést szétválaszthatassuk az ember lényegi erőinek valóságos elsajátításától. Ily módon, miután az „általános szellem” a magasabb cél felé való haladás útján maga mögött hagyja a szellem által már levetett alakokat, vagy — ahogyan Hegel mondja — az út „kidolgozott” és „elegyengetett fokait”, az ilyen „múlt” az „öntudatosult szellem” kialakulásában egyben az „átadott” tartalmat jelenti.

A tapasztalatnak ez az átadása azonban úgy történik, hogy az „általános egyén” „megszerzi, „magába nyeli” a szellem már megtett útjait. Ugyanakkor a szellemnek az egyén részéről való felfalása számára azt jelenti, hogy „saját műveletlen álláspontjáról” az öntudat, vagyis a teljes műveltség felé halad. S maga a műveletlen szellem tudása is kezdetben csupán „szellem nélküli, érzéki tudat”, amely azáltal, hogy a történelem levetett alakjait magába fogadással szerzi, az „egyen szubsztanciájává”, tudományá, általános fogalomná válik, mert maga a múlt már előzőleg az „általános tudat” tulajdonává vált. „Így látjuk az ismeretekre vonatkozóan, hogy az, ami előző korszakokban a férfiak érett szellemét foglalkoztatta, a gyermekkor ismereteivé, gyakorlatává, sőt játékaivá süllyedt le, s a pedagógiai haladásban megismerjük majd a világ műveltségének mintegy árnyékképpen utánrajzolt történetét.”⁶

Az egyén „kialakítása” Hegel szerint tehát annak a történelmi tartalomnak elsajátítása útján történik, amelyet hagyományként, azaz magának a „komoly” és „veszélyes túlhaladottságnak” ésszerű felhasználásával vesz át, hogy a benne jelenlevő összmunka szubjektumát saját bensőjévé tegye.

Ha az egykori történelmi valóság: az élet és halál, a vér és könny, a baj és szenvedés valósága most iskolai leckévé, gyakorlattá merevedett, az „általános szellem”, az „öntudat” kialakulásának módja és értelme lett, akkor Hegelnél a szubjektum megismerésének ez a tevékenysége általánosan meg-

határozott, ellentétben a „különös szellem fejlődésével”, amely zárt és saját számára elegendő, egyszóval ismert és a tudással szemben álló. Mert — ahogy Hegel mondja — „amit általában ismerünk, még nem megismert valami”?

Észerint ha Hegel felfogásának középpontjában a tudás vagy a „szellem belátása áll arról, hogy mi a tudás”, akkor ez olyan kritikai felismerés, amely nemcsak saját „érzékenységéhez” viszonyul elutasítóan, hanem arra „gondol”, hogy az ellenkezőben „a szilárd, meghatározott gondolatok megszüntetése által valósítsuk meg és szellemítsük át az általánost”.⁸ A tudás ilyen elsajátításánál a szubjektum nagyfokú kételkedése a jellemző, ezért „a tudományban nem hódol a tekintély alapján mások gondolatainak, hanem mindent maga vizsgál meg és csak a saját meggyőződését követi, vagy még helyesebben, mindent maga hoz létre és csak saját tettét tartja az igaznak”.⁹

Hegel azonban itt is igen óvatos és nem engedi meg saját véleményének önféjű, korlátlan követését — jöllehet az megbízhatóbb —, eltérően attól a véleményétől, amely vakon a tekintélynek adja át magát. Mert a hit pusztá irányváltoztatása nem jelenti, hogy a „tévedés helyébe szükségképpen az igazság lépett”.¹⁰

Hegel szerint továbbá a szellem kialakulása hosszú és nehéz fejlődési folyamat, amely a fogalmak és azok logikus használatának alapos megismeréséből, a józan ész szabta gondolkodásmód, az előítéletek, az elkoptatott kifejezések stb. elvetéséből áll. Végül is semmi szükség rá, hogy Hegel gondolatmenetében egyelőre jobban elmélyedjünk.

Az a mód, ahogyan Marx a nevelés és oktatás kérdését egy szélesebb antropológiai megközelítésben felöleli, tartalmazza a „szociális ember” létezését és az emberré válást „saját társadalmi erőinek segítségével”. Ez más szóval azt jelenti, hogy a nevelés és oktatás a szociális tapasztalat, a tudás és az érzelmek nemzedékről nemzedékre való átvitelének olyan folyamata és módja, amelynek során az egyéniség általános kialakítása az emberi közösségben történelmi-kritikai, kreatív és egyetemes álláspontonról történik. A szociális tapasztalat, a tudás és az érzelmek átadásában a különböző intézmények és intézetek (család, iskola, egyetem, szociális környezet stb.) játszanak főszerepet. Velük szemben Marx kritikai álláspontra helyezkedett. A szociális tapasztalat, a tudás és az érzelmek reprodukciója mindenkor a konkrét történelmi-társadalmi rendszerek társadalmi termelés módjától függ. A reprodukció meghatározott törvényszerűségek szerint a következőképpen történik:

Az egyéni tevékenység reprodukciójának társadalmi jellege a nemzedékek egymást követő rendjében jut kifejezésre. Ezek számára már feltételezhető az anyagi termelés és termelőerők készen talált foka. Ez egy már „történelmileg létrehozott kapcsolatát jelenti az embernek a természettel és egymással, amelyet minden nemzedék az előzőtől vesz át”.¹¹ Az átadás azonban meghatározott törvényszerűségek szerint megy végbe, ahogyan azt Marx *Előszó a politikai gazdaságtan bírálatához* c. írásában mondja: „Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba, termelési viszonyokba lépnek, amelyek az anyagi termelőerők meghatározott fejlődési fokának felelnek meg. E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális alapot, melyen egy jogi és politikai felépítmény emelkedik, és amelynek meghatározott tudatformák felelnek meg. Az anyagi élet termelési módja szabja meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot általában. Nem az emberek tudata az, ami létüket, hanem megfordítva, társadalmi tudatuk az, amely létüket meghatározza.”¹² És noha a nevelés és oktatás a „társadalmi felépítmény” keretébe tartoznak, ez a meghatározottság és az anyagi termelés módjától való függőség nem egyoldalú. Mert a termelési viszonyba lépő termelőknél meghatározott, megváltozott oktatói-nevelői jellegzetességeik vannak, és ebben az értelemben megteremtődik az egymás közötti függőség és feltételezettség, sőt „végső soron” az oktatói-nevelői intézmények és intézetek viszonylagos autonómiája jön létre, és döntő fontosságú tényezővé válik.

A társadalmi termelés módjának mint egésznek a lényegbevágó és gyökeres megváltozására akkor kerül sor, amikor az anyagi termelőerők megnövekedtek és ellentétbe kerültek a termelési viszonyokkal, vagyis amikor a tulajdon viszonyok a termelés béklyóivá válnak és — ahogyan Marx írja — „a társadalmi forradalom korszaka következik be”.¹³ És mégis, noha a nemze-

dékek között a tekintetben fennáll a folytonosság, amit „nem a saját maguk választott körülmények között” találnak és fogadnak el, a termelőerők, mint az előző nemzedékek tevékenységének termékei, az egész társadalmi-anyagi és szellemi gazdagság reprodukciója „az egyetemes átalakulás különös szakaszaiban” folytonosság nélkülivé válik.

A szociális forradalomban, mint a történelem sajátosan gyors változásai és alakításában, amelyeket a termelőerők és termelési viszonyok ellentétei váltanak ki, Marx *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája* c. írásában ennek az „össztörténelmi látványnak” két aspektusáról beszél. Az első akkor van, amikor a forradalmi erjedéstől megindított nemzedék segítségével hívja „a múlt szellemeit, kölcsönvéve azok neveit, harci jelszavait, kosztümjeit...¹⁴ A forradalomban a múltnak ez az ideáltámasztása serkentésként hat az új elszántságok, új győzelmek és dicsőségek felé vezető úton. „Hogy újra felidézze a forradalom szellemét, nem pedig hogy azt csak kísértetjárásra használják fel.”¹⁵ Ahogy egyszer már mondtuk, ne legyen ez az újnak régi köntösbe való öltöztetése.

A forradalom létrehozásának másik változata az, amikor az alkotó anyagot átömlesztik a jövőbe, hogy minél előbb „megszabaduljanak a múlttal kapcsolatos babonáktól”. Marx ezt képletesen a következő szavakkal fejezte ki: „A XIX. sz. forradalmának rá kell bíznia a halottakra, hogy halottaitak eltemessék, hogy saját tartalmára ráeszméljen.”¹⁶ A „proletár forradalom” saját hódításai, előrehaladási tapasztalatok, tévedések és „a múltba való visszatérések” alapján jön létre. Ezek a XIX. és XX. századi forradalmak „folyton bírálják saját magukat”, tündökölnék, majd elhomályosodnak, előrehaladnak, majd kisiklanak, általános emberi haladást idéznek elő, aztán a folyamatot durván megszakítják, elmaradnak, hogy győzelmesen tovább előreindulhassanak. Vagy még egyszer ahogyan Marx jellemezte őket: „...kegyetlenül és alaposan kigúnyolják első kísérleteik gyengeségeit és félszegségeit... mindig újra visszariadnak saját céljaik határozatlan nagyságától, míg végül oly helyzet alakul ki, amely minden visszatérést lehetetlenné tesz, s a viszonyok maguk kiáltják: Hic Rhodus, hic salta!”¹⁷

Eszerint a nemzedékek által eddig létrehozott termelőerők és társadalmi viszonyok fejlődésének korábbi történelmi haladásától eltérően — az eddigi felszabadulások új korlátokat támasztottak —, Marxnak a forradalommal kapcsolatos megalapozásában a „történelem addigi rejtelmeinek a megoldását” abban látjuk, hogy — egyebek között — megszűnik a magántulajdon, az osztályok antagonizmusa stb. Ezzel kezdetét veszi az emberi társadalom igazi történelme, azaz az emberi gyakorlat lehetőségének a szabadság által való közvetítése, az egyéniség egyetemes és ésszerű tevékenysége.

A nevelés és oktatás legmélyebb értelmét Marx abban a reális lehetőségben fedezi fel, hogy az ember kapcsolatba kerül saját öntevékenységgel, amit „csupán mint ésszerű forradalmi gyakorlatot” lehet megérteni. Vagyis az ember forradalmi tevékenysége visszaadhatja neki a tőle elszakított, önállóult és vele szemben álló valamennyi képességét. E kritikai meglátások az egyének a társadalomban fennálló reális viszonyaira épülnek, miközben két alapvető álláspont jut kifejezésre: „hogy az emberek változtatják a körülményeket”, ami egyenlő azzal az állítással, hogy nem a történelem csatázik, hanem az ember, aki a reális, fennálló és átöröklött feltételek között az általa elméletileg és gyakorlatilag túlhaladott emberi kapcsolatok megszüntetésére törekedve, egyebek között „nevelőként” és egyidejűleg „neveltként” szerepel. Noha ennek a tételnek a megfogalmazására Marxot részben a francia felvilágosodás képviselői ösztönözték, álláspontjának legmélyebb értelme, hogy „magát a nevelőt is nevelni kell, a *Kommunista Kiáltványban* jutott kifejezésre, mindenekelőtt a proletárok és a kommunisták viszonyában. Az utóbbiakról így beszélt: „A kommunisták tehát a gyakorlatban minden ország munkáspártjainak leghatározottabb, szüntelen továbbhaladásra ösztökélő részét alkotják; az elmélet terén a proletariátus más tömegeivel szemben az az előnyük, hogy tisztában vannak a proletármozgalom előnyével, menetével és általános eredményeivel.”¹⁸ Őket

tartja a leghivatottabbaknak arra, hogy saját társadalmi lényük intenciója érdekében történelmi esélyüket azon az úton valósítsák meg, amely az egyének tevékenységének önmegvalósulásához a szabad termelők közösségén keresztül vezet.

III.

Az a tény, hogy Marx az ember kérdésében a munkát alapvető kategóriaként emelte ki, valamint Hegelnek az eszme elidegenedéséről szóló tanítása lehetővé tették, hogy alaposabb kutatás tárgyává tegye a munkás munkáját, munkaformáit, módszereit, a munkafajták alakulását, az önállósult közvetlen erők szétválását. Így nyilvánvalóvá vált az egyén egyetemes függősége és alárendeltsége a termelés „absztrakt és fetiszált” viszonyaival szemben. De mielőtt az öngazgatók emberi tulajdonságainak kialakulását szétválasztanánk, közelebbi magyarázatokra van szükség. Ennek érdekében feltétlenül szükséges, hogy Marx munkaelemzését úgy viszonyítsuk a neveléshez és oktatáshoz, ahogyan az értelménél fogva legjelentősebb műveinek többségében megtalálható. Különösen érdekes Marx szellemében ismételtelen szemügyre venni, mennyire váltak az önállósult emberi képességek, ismeretek, ügyességek, szokások és hasonlók „társadalmi termelőerők” formájában az öntevékeny és sokoldalúan fejlett személyiség „társadalmi gyakorlatának, reális életfolyamatának közvetlen szerveivé”. Főleg manapság, amikor űrhajókat, elektronikus agyakat, nukleáris és termonukleáris fegyvereket gyártanak, s ezek mégis csupán „az emberi agynak emberi kéz által teremtett szervei”.

Mi több, korunkban a termelőerők már olyannyira megnöttek, hogy használatuk társadalmi jellege teljesen felszabadíthatja az embereket a termelés „anyagi szükségszerűségétől”, vagy elvezethet a Földön az élet egyetemes megsemmisítéséhez. Ki tudja hanyadszor ismétlődik a kérdés és jelentkezik a feladat, mennyire és hogyan válna lehetővé, hogy az ember termelőképessége valóban az ember humánus szükségleteit szolgálja.

Az előző kérdés túlméretezettségének leszűkítése természetesen a feladat pontosabb kitűzéséhez vezet. Ebben, remélem nyomon követtem Marxnak a szabad alkotó személyiség kialakulására vonatkozó kritikai elemzését, mely a munka termelőerőinek és a társadalmi viszonyoknak ellentétekre épülő fejlődését forradalmi alapon kétségbe vonta. Ezek szerint a feladat így hangzik: *szükségessé vált az oktatás elszigetelt szubjektív oldalát önállósult alkotó termelőerőként összefüggésbe hozni saját alapjával (hordozójával), munkaerő-objektumával. Ezáltal végül is a társadalom számára alkotó, szabad individuumok forradalmi gyakorlatának új egységével megszűnne a munka és az oktatás ilyen szétválasztása, ami az öngazgatói közösség valamennyi tagja számára a szabadság feltétele.*

A munka és az oktatás elemzésének szétválasztását mindenekelőtt elkezdhethetjük az egyéniség képzésének kettős szerepével. A tudás, a képességek, a képzettség, az ügyesség, a rutin, a munkás pusztán „idomított természeti erői” az oktatásban mint elkülönült és önállósult formák jelentkeznek és kívül esnek a társadalmi individuumon. A társadalmi individuumban csak akkor vannak, ha a munkát, annak külső kényszerét és kellemetlenségeit nem szolgálják. A tőke termelésének gyarapodása feltételezi az oktatás haladását egészen addig a határig, amíg a haladó oktatási folyamat mint termelői munkaerő meg nem szünteti magát, a tőke megtermékenyítésének folyamatát.

Ezáltal Marxnál nemcsak a tőke szűnik meg, hanem az egész tőkés termelési módszer, azaz az a kapitalista társadalmi rendszer, amely — miután a termelőerők felszabadultak — sokoldalú és gyökeres változásokat indít el a társadalmi életmód új formáinak kifejlesztése, valamint az emberi emancipáció érdekében, s így a társult termelőknek új közösségei jönnek létre. Ennek alapján ahhoz, hogy a fenti viszonyok elemzését elvégezhessük, elengedhetetlenül szükségesek az álláspontok konkrétabb relációi. Ezek mozgása: a) az oktatást ugyanaz a sors érte, mint magát a munkát, illetve munkaerejének tulajdonosát, s ilyen értelemben kivezethető és megmagyaráz-

ható az érték törvény és munkabér hatása, a munka termelőerőinek, a tőkének stb. manifestációja; b) az absztrakt, illetve csereértéket és magántulajdont létrehozó munka megszüntetése az önként társult termelők afirmációjának szükségszerű feltételét jelenti; c) az egyéniségnek mint az eddigi termelési és elosztási mód szükségletei szerint idomított, természetes erőnek helyébe a sokoldalúan gazdag individuum lép, aki olyan társulást hoz létre és fejleszt ki, amelyet a használati értékek termelésének igazi szükségletei követelnek meg. Az így kialakult emberi viszonyokban a szeretet szeretetre, a becsület becsületre stb. váltható, egyszerűen saját lapangó alkotói tulajdonságait, akaratát, ízlését, élvezni tudását mint társadalmiakat fejleszti ki; d) eszerint ahhoz, hogy az öngazgatás az emberek leg-többjének igazi választásaként fejlődhesen, azaz kialakítsa bennük sokoldalú képességeiket, amelyek alapját az egyetemesség, a kreativitás, az ésszerűség, a kommunikáció, az esztétikusság elvei képezik, elengedhetetlenül szükséges, hogy itt és most határozottan (a társadalmi szervezetekben, a termelői tevékenységben és az emberek közötti kapcsolatokban, de kiváltképp a nevelői és oktatói intézményekben, intézetekben és szociális közösségekben), rendszeresen és természetesen elfogadják és serkentsék minden egyes ember ilyen irányú érdeklődését, álláspontjait és indítékait.

A fenti elvek legfőbbként való egyidejű kiemelése az öngazgatói közösségben ugyanakkor egybeesését is jelenti az ilyen közösséggel való önzonosulási és önmegvalósítási képességek kifejlesztésének. Más szóval: a fenti értékek afirmációja az öngazgatásban igazi emberi, bio-, pszicho- és szociális jellegű szükségletek fejlesztését követeli meg: így az érdekszervek, az intelligencia, az értelem, a képzelet, a társas szellem, az önrányító és az egyén hasonló képességeinek magasabb szintre való fejlesztését jelentik. Az egyén individuális és ugyanakkor társadalmi szükségleteinek ez az azonosulása a szükségletek fejlődésében mindenekelőtt az individuum kettéválásának megszüntetését jelenti. A kettős individuum egyik oldalán áll az önző lény (a magántulajdon aljassága), a másikon a társadalmi szerepet játszó közéleti lény, akinek fejlett társadalmi karaktere ellenségesen viszonyul tulajdon lényéhez.

Ezért az egyén társadalmi beilleszkedése alatt a személyiségnek nem csupán az adott szociális rendszerbe való beilleszkedését értjük, hanem mindenekelőtt magának a rendszernek a személyiség szükségleteihez alkalmazkodó és azoknak megfelelő egyesülését is. Ilyen értelemben a munkások öngazgatásra való képesítésének eddigi módszerei az integráció alapvető problémáit képezik, ezért visszajára fordított és hazug problémát jelentenek. Igazi rendeltetésük az lenne, hogy valamennyi ember nevelői-oktatói szükségletét — a termelési folyamat (vázolás, programozás, tervezés, ellenőrzés, realizálás stb.) sikeres integrációja érdekében — kielégítsék. Ez jelenti ugyanis az öntevékeny individuum lényeges vonását a társult termelők egyetlen egységes termelői erővé válásában. Ha ugyanis követeljük a munkamegosztás társadalmi rétegződöttségét s vele együtt a szerepek (hivatások, foglalkozások stb.) egyénekre való megosztását, akkor a társadalmi-termelői viszonyokba, majd azután termelési folyamatokba való belépésük egyik feltétele elsősorban társadalmi kvalifikáltságuk, s csak azután igazi, szak- és tudományos ismereteik és képességeik. Illusztrálásként felhasználjuk Jean Fourastier kijelentését: „Amikor 1935-ben magam is elvégeztem az egyik főiskolát (néhány év állt rendelkezésemre, hogy az adminisztráció bürokratikus ügyeinek alapjait megtanuljam), az a szerencse ért, hogy felvettek az adminisztráció egyik hivatalába, ahol néhány évig tanultam a bürokratikus ügykezelést. A diploma még ma is fontosabb alapokmány a barátkozásnál, mint a szakképzettségről szóló bizonyítvány.”²⁰

Arról van tehát szó, hogy megszűnjön a képzés osztályjellege, amely mint ösztönös folyamat alá van rendelve a viszonylagos önállóságot élvező intézményeknek (iskolák, egyetemek), az ellentmondásokkal teli társadalmi lény téves céljainak és viszonyainak. Ez azonban csupán olyan, viszonylagosan nyílt „öngazgatási közösségek” segítségével lehetséges, amelyek az integráció termelési folyamatait gyakorlatilag megszerezték és tudományosan elsajátították, s amelyek egymással kapcsolatban álló autonóm közösségeket alkotnak és a termelők társadalmi viszonyaiban az önrendelkezés teljességét jelentik.

IV.

Az egyén egyetemes, alkotó és szabad tevékenységének egy munkás munkájának színvonalára való csökkenését megerősíti a nemzetgazdaság ténye, amely Marx *Gazdasági-filozófiai kéziratok* c. művének kiindulópontját képezi: „...a munka csodálatos dolgokat termel a gazdagoknak, de kifosztottságot a munkásoknak... szellemet termel, de a munkásoknak hülyeséget és kretenizmust.”²¹ Mert a munkás ilyen általános elszegényedése lehetséges a „csupán önmagáért”, „szubjektumként”, „személyiségként” fennálló magántulajdoni viszonyok között, mivel csak a magántulajdonra épülő munka a munkamegosztás foka. A tulajdon elválása a munkától, a tőke és a munka ellentéte azért jelentkezik, mert a munka „absztrakt, saját különös meghatározottságával szemben teljesen közömbös munkaként jelentkezik, amely ugyanakkor minden meghatározásra képes”.²² Másrészt Marx A tőkében hangsúlyozza a munka tulajdonságainak lényeges különbségeit a kapitalizmus manufakturális és későbbi szakaszában, amikor a munkás munkájának nincs különös meghatározottsága: mesterségbeli, ügyességbeli és tudásbéli különbség. Ellenkezőleg: a tőketermelésben „kezdettől fogva” azon voltak, hogy kiszorítsák a „félművészeti”, a „kézi” munkát és a manufakturális munkát általában, azaz arról van szó, hogy „a kézügyesség holt természeti erővé válik” — gépek végezzék, amelyek az élő munkaerőt holttá teszik.

És mégis, a megszilárdult munkaerőben (gépek, automaták stb.) és a munkások élő munkájában megglehető a társadalmi termelés egész dialektikája. Ennek a viszonynak a követése egyrészt feltárja ugyanakkor a képzés közvetlen alárendeltségét és függőségét a társadalmi feltételekkel szemben, amelyek a munkaképességeket alakítják. Másrészt a termelőképeségek önállósulása és kiválása a munkagépek követelményei szerint elveszi és megnyomorítja a munkás élő, közvetlen termelési lehetőségét, tehetségének érvényesülését, „életkedvét és örömét”. A viszonyuk ellenkezőjükre fordultak. Ahelyett, hogy a társadalmi termelés tevékeny oldalát maguk a munkások fejlesztenék ki, ellenkezőleg objektummá válnak, a gépek közönséges tartozékává, munkájuk természetes úton való feltörése helyett mechanikus, egyhangú munkát végeznek. Ezért amit nem ér el az igazi szubjektum, azt eléri termékei, az áruk, „az érzékelhető érzékfeletti vagy társadalmi dolgok”.

Ahogy ebben a viszonyban a szubjektumok szerepei felcserélődtek, ugyanúgy jutnak kifejezésre is a termelési folyamat egyesítésének lényeges funkcióiban. Miután a termelés serkentője az értékfeletti, illetve a nyereség, így maga a tőke vette át az egyes emberek életmunkája, kooperációba tömörítése, ésszerű irányítása és ellenőrzése feletti parancsnokságot. Ily módon a termelési folyamat funkcióinak összekapcsolása úgy kezdődik, valósul meg és fejeződik be, hogy „gyakorlatilag mint a tőkés tekintélye lép velük szembe, mint egy idegen akarat hatalma, amely cselekvésüket a maga céljának veti alá”.²³

A munkások képzése, amely ily módon alárendelt helyzetben van a termelőerők fejlődésével szemben, a termelési folyamat megkövetelte ügyeségek csupán átlagos színvonalának elsajátítására szorítkozik.

Az ilyen képesség általában egyoldalú, rutinszerű és intellektuális szempontból jelentéktelen. De még az ilyen részleges munkaképesség fejlesztése is — ahogyan Marx *Az értékfeletti termelésében* írja — a tőkésnek kizárólag abból a törekvéséből származik, hogy csökkentse a termelés költségeit, azt a bér munkán keresztül kifizetett részt, amely mint a családi kiadások tétele „az utánpótlás” nevelői-oktatói szükségleteit elégíti ki. Egyénileg a munkások jobban fizetett munkahelyek megszerzése végett iskoláztatás útján elérhetnek magasabb képzettséget, de ez ismét attól függ, hogy milyen mértékben és mikor tudnak valamit megtakarítani a bérmunka összegéből. Erről Marx kifejezetten ezt mondja: „A munkás részesedése a magasabb, s így a szellemi élvezetekben, a saját érdekeinek felkeltése, újságok járatása, előadások hallgatása, gyerekek nevelése, az izlés fejlesztése stb., az ő egyetlen részesedése a civilizációban, amely őt a rabszolgáktól elválasztja.”²⁴ Ez is azonban csak takarékoság útján valósítható meg. Másrészt magának a munkásnak a képzése is úgy jelentkezik, mint olyan tényező, amely a nemzeti munkabér magasságát meghatározó tényező. „A

nemzeti munkabérek összehasonlításánál tehát az összes mozzanatokat mérlegelni kell, amelyek a munkaerő érték nagyságának változását meghatározzák, a természetes és a történelmileg kifejlődött elemi létszükségletek árát és terjedelmét, a munkás nevelési költségeit ...²⁵

S noha Marx a kapitalista termelési mód elemzését oly módon végezte el, hogy kizárólag az egyszerű, szakképzetlen munkát kísérte, ezzel lényegében legkevésbé sem csökkentette a magasan szakképzett és megsokszorozott munka részesedésének elemzését. Ha ezt az álláspontot kevésbé is képviseli *A tőkében*, annál inkább kifejezésre juttatja az *Értéktöbblet-elméletek* és *Grundrisse* c. műveiben.

A munkás munkájának a „nagyipari termeléshez”, az „automatizált termeléshez” stb. való viszonyában rejlik a termelőképessegek integrált funkciójának titka, a termelők felszabadult tevékenységének feltétele és módja, s ezért valamivel többet kell időznünk Marxnak „az automata gyárakra” vonatkozó sokoldalú elemzésénél. Annál is inkább, mert számára nem volt ismeretlen az automatizált gyárak működése, amelyekben a magasan szakképzett káderek iránti követelmények túlsúlyban vannak.

A tőke első kötetében a kritikai elemzés dr. Urenak az automatizált gyár két funkciójáról szóló leírásával kezdődik. Az egyik oldalra mindenekelőtt a gépek és a gyári rendszer tőkés használata jellemző és a következő tulajdonságai vannak: „... roppant gépezet, amely számtalan mechanikai és öntudattal bíró szervből van összetéve; a szervek egyetértésben és megszakítás nélkül hatnak, hogy egy és ugyanazt a tárgyat termeljék, s így mindnyájan alá vannak rendelve egy mozgatóerőnek, amely magától mozog.”²⁶ Itt tehát az „automata” az igazi szubjektum — jegyzi meg Marx —, amely az automatahoz „öntudatos szervként” járul.

Ami azonban a gépekkel és automatákkal stb. kapcsolatban általános emberi szempontból lényeges, az a következő: „... a kombinált összmunkás, vagyis a társadalmi munkaszervezés jelenik meg mint átfogó alany, s a mechanikai automata mint tárgy.”²⁷ Ebben a hasonlatban kritériumként az emberi munka antropológiai dimenziói, azaz a termelési folyamatok tudatos, célszerű irányítása és ellenőrzése emelhető ki. Ha manufaktúráis, a termelés kisipari szakaszában a kisiparos munkájának alkotó tulajdonságai voltak az uralkodók (az általa előállított tárgyak elkészítésük kezdetétől azok befejezéséig közvetlen ellenőrzés alatt állottak), amit Marx külön értékkel, az ipari termelés folyamatában a munka „a kényszer eszközévé lesz, mert a gép nem a munkást szabadítja meg a munkától, hanem munkáját a tartalomtól”.²⁸

Ezzel tehát a tartalmatlan munka fejlődésének iránya valamennyi egyéni különbséget kiegyenlít s csupán a durva biológiai adottságokat (nem, kor) hagyja meg. A munkások képzése olyan betanítás, amely sokkal jobb, minél inkább biztosítja „a munkás korai betanítását, azért, hogy megtanulja saját mozgását hozzáidomítani egy automata egyenletes, folyamatos mozgásához”.²⁹

Ezek szerint az „automatizált gyár” feltételeiben a kiképzés lényege egyrészt az „egész életre szóló szakosításra”, pusztán annak az ügyességnek az elsajátítására szorítkozik, amely hat hónap alatt elsajátítható és ugyanakkor (másképpen) egyre szélesebb társadalmi rétegek általános képzettsége színvonalának emelésére hat („az írástudatlanság százaléka csökkenése”, „az iskoláztatás tartamának meghosszabbítása”); amely a társadalmi termelés „technikai-technológiai forradalmasításának” következménye és feltétele. „A technikai fejlődés” következményeinek korszerű ténye kifejezésre jut a lakosság összetevékenységének újrafelosztásában a legfejlettebb nemzeteknél, a „primáris” és „szekundáris” tevékenységek óriási csökkenésében a „terciális”-ak javára (Clarac terminológiája szerint). Ezeket a viszonyokat Fourastier állapította meg. Szerinte a munka össz intellektualizálásának betörését jelentik az „iparosítás utáni” társadalomba.

De térjünk vissza Marxhoz, a tőke és a munka viszonyának elemzéséhez. Kétségkívül az automatizált gyári rendszer olyan új termelőerőt jelent, amely a termelés forradalmasítását képes tovább emelni, modernebb alapokra helyezni a munkaerő tőkés célokra való kihasználását. „Így a tőkében, ellentétben a munkával, felszívódik az összegyűlt tudás és ügyesség, a társadalmi agy általános termelőereje, s ezért a tőke tulajdonságaként, pontosabban állandó tőke-

ként jelenik meg.”³⁰ Ez a gépesítésben megnyilvánuló tudás azonban idegen és veszélyes a munkás számára, mert bármikor feleslegessé teheti és elűzheti. Ez a tőkének a munkások mind progresszívebb elszegényedése számlájára történő szüntelen gazdagodása, tekintet nélkül arra, hogy ma a kapitalizmusban a munkabér és a munkások általános munkaszínvonala jelentősen megnövekedett, ugyanakkor a kizsákmányolás százaléka is ilyen arányban megnövekszik. (Marx erről a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* írt.) Mindez a tőke társadalmi viszonyainak ellentmondásait egyre mélyebbé és legyőzhetetlenebbé teszi. Így jutunk el arra a pontra, amikor a tőke, a munka növekvő termelőereje, saját megszüntetésére, „mint a termelésen uralkodó forma”³¹ megszüntetésére törekszik. Így „az emancipált munka javára lesz és magának az emancipáció megszüntetésének feltételeként jelentkezik”.³² Hogyan lehetséges ez?

A tőke egyre modernebb gépekből, automatákból, elektronikus agyakból stb. áll, amelyek az élő munkát a végső határig képesek kiszorítani. Ezzel az élő munka mennyisége az árukban a minimumra csökken, míg az állandó tőkévé tett érték a legnagyobb mértékben megnövekszik. Mihelyt a „gépezet” a munkaerő használatát az alsó határra csökkenti, a másik oldalon a „munkanélküli proletárok tömege” jelentkezik minden egzisztenciális tevékenységtől megfosztottan. És valóban — állapítja meg Marx — „a gépezet nem azért jelentkezik, hogy a hiányzó munkaerőt pótolja, hanem hogy a tömegesen jelentkezők számát a szükséges mértékre redukálja. A gépezet csak ott jelentkezik, ahol sok a munkaerő...”³³

A termelőerők társadalmi felhasználásának és a fejlődés kihasználásának lényegében két ellentétes tendencia jut kifejezésre: mint negatív hatás a lakosság tömege veszíti el pusztá létfenntartásának feltételeit. A folyamat pozitív megnyilvánulása viszont azt jelenti, hogy a munka termelőerejében a tudás, a tudomány, a találmányok, a káderek nem szériaszzerű képzésében a soha nem látott közvetlen befolyás ésszerűsítése tömörül. Mindez azt jelenti, hogy a szükségszerűség birodalmának fennáll az a reális lehetősége, hogy jelentéktelen tényezővé zsugorodjon. Jóllehet a termelőerők betörése a nagyiparba, különösen manapság, minden kétséget kizáróan fennáll, Marx számára mégsem volt mindegy, milyen végső célokról, szándékokról és következményekről van szó. A nagyiparban — állapítja meg Marx — „a tudományok eredményeiből közvetlenül levont mechanikai és kémiai törvények elemzése és alkalmazása képessé teszi a gépet, hogy elvégezze azt a munkát, amelyet azelőtt a munkás végzett”.³⁴ Ugyanezt erősíti meg Marx a tőkében, de oly módon, hogy a munkához viszonyítva a termelőerők további forradalmasításának élet-halál kérdésévé teszi. A tőkében ennek elismerését követeli meg: „A munkások lehető legnagyobb sokoldalúságát általános társadalmi termelési törvénynek ismerjük el, és ennek normális megvalósulásához a viszonyokat hozzáidomításuk.”³⁵

Mindezek alapján a nagyipar fejlődése, mint láttuk, új korlátokat állít, noha azokat a lehetőségeket is nyújtja, amelyek a termelők sokoldalú affirmációját szolgálhatnák. Az ipar fejlődésének logikus következményeit Marx szerint a következő viszonyok fejezik ki: a „lakosság nyomorúságos részének” eltűnése, amely minden pillanatban kénytelen felkészülni arra, hogy „a tőke változó kizsákmányolási szörnyisége számára tartalékban tartott, rendelkezésre álló munkásnépességet szörnyiségét helyettesítsék azzal, hogy az ember abszolúte rendelkezésre áll változó munkakövetelmények számára; hogy a részegyént, egy társadalmi részletfunkció pusztá hordozóját helyettesítsék a teljesen fejlett egyénnel, akinek számára a különböző társadalmi funkciók egymást felváltó tevékenységi módok.”³⁶

Az ipar fejlődése tehát kiváltotta és elmélyítette a tőkés termelési módszer ellentmondását s ezzel kétségessé tette a korábbi munkamegosztást. Az előbbi ellentmondások megszüntetése, az ipari termelés és az elsajátítási viszonyok új forradalmasítása alapján keletkezik egyebek között, ahogyan Marx gondolta, az ifjú nemzedékek egy döntő szerepet játszó, mindent átfogó, ingyenes, világi, sokoldalú, szakmai és tudományos iskolai és főiskolai képzése. Erről már a múlt század közepén jelentkező első tapasztalatok alapján írja: „E forradalmasítási folyamat egyik, a nagyipar keretében spontán kifejlődő mozzanatát képviselik a politechnikai és mezőgazdasági iskolák; a másik tényezőt a szakiskolák képezik, melyekben a munkásgyermek némi technológiai képzést kapnak és elsajátítják a különböző termelőeszközök használá-

tát.¹³⁷ A munkásosztály természetesen a politikai hatalom megszerzésével szükségyszerűen megszerzi az oktatás feletti hatalmat is, s kiemeli az iskolák és az egyetemek fejlesztésének társadalmi jellegét, illetve forradalmasítani igyekszik a tudományos és művelődési formák vivmányait.

V.

Marx az elidegenült munkára vonatkozó bírálatának kezdetén a munkamegosztás kényszerének megszüntetéséről van szó, mivel az a termelés egyoldalú embertelen megosztási feltételeinek a kifejezője. Ez ugyanis „mielőtt a megosztás a termékek megosztása lenne: 1) a termelőeszközök felosztása, 2) a társadalom tagjainak felosztása a termelés különböző területein, ami ugyanazon viszonyoknak további meghatározása”. A társadalom tagjainak elosztását, a termelés különböző területein mint a termelőeszközök előzetes elosztásának konkretizációját, lényegében az individuum termelői-társadalmi viszonyokban való teljes alárendeltségét határozza meg. Az a tény, hogy egyesek számára a társadalmi viszonyok felszínén mindez úgy rémlik, mintha maga a megosztás megelőzné a termelést, nem más — vonja le Marx a következőt *A szabadság alapjai* c. művében —, mint a tőkének, a földjádárnak, a tulajdonnak stb. „a termelés önálló tényezővé” válása. A termelés feltételeinek megosztásában legfontosabb tényező a „szocialista újrafelosztás” lehetőségeinek újramegvalósítása, az „absztrakt társadalmi gazdagság” létrehozásában, olyan igazi gazdagság megteremtésében, amelyik egyenlően megillet minden egyént. Az újrafelosztás megvalósításának értelme nem más, mint „az absztrakt munka” feltétel nélküli használatának rendszeres és tervszerű szocialista elvekre épülő (mindenki képességei szerint — mindenkinek munkája szerint, a „kommunista társadalom” alacsonyabb fokán a jogtalanság kifejezése) megkérdőjelezése az áruk eredményében, a csereértékben stb., a következőkben pedig a bérmunkára épülő viszonyok és a kizsákmányolások megszüntetése, az egyes kollektívák stb. ügyvitelének, a „piacmutatók” kritériumának elvetése az egyes kollektívák ügyviteli feltételeinek és eredményeinek megosztásában. De különösképp áll ez a „szocialista árugazdálkodásra” (elvitathatatlan tény a társadalom szocialista irányba való fejlődésében stratégiai kétségbevonása), ahol az áru és pénzgazdálkodási viszonyok elemi hatása alapján az ésszerű viselkedés elve lesz úrrá. Ekkor lehetővé válik, hogy a társadalmi élet ilyen elemi iránya az egyik végletből a másikba jusson (például a „gazdasági liberalizmustól” a társadalmi viszonyok sztálinizált bürokratizációjáig).

Miután azonban bennünket az oktatás ügye az adott, azaz szocialista társadalmi rendszerben érdekel, az egyén képzése a termelői feltételek ugyanazon törvénye alá esik, mint amely alá az osztály, a társadalmi réteg stb. átlagtagjaként feltétel nélkül tartozik, úgyhogy számára idegen, ismeretlen, ellenséges célokra felhasználhatják, függetlenül attól, hogy munkás-e vagy sem. Ebből következik, hogy annál sürgetőbbé válik a nevelés-oktatás eddigi jellegének felszámolása, a gyermek- és ifjúságnevelés alakjának és módszereinek megváltoztatása: a tanulás gondjainak, bajainak, a „természetes képességek” szociopatologikus, kényszerű fejlesztésének megszüntetése elszigetelt értelmi, emocionális, erkölcsi stb. egyoldalúságok alakjában.

Az absztrakt munka megszűnésével sorban mind megszűnnének — Marx megállapítása szerint — a legnagyobb válságban levő oktatási rendszerek, az iskolázatásnak az állatok általános idomításához hasonló, elfajult intézményei (a szerencsétlen állatokra is olyan pedagógiai eljárásokat alkalmaztak, mint az iskolás gyerekekre), eltűnnének a nem komformista, átlagon felüli, szérián kívüli, a fennálló vállalatra nézve „veszélyes tudás”, az eretneki, a büntetendő, a szigorúan cenzúrált, üldözött és a börtönfalak között részocializált vélemények és felfogások, s mindent összevetve, ahogyan már a nagyiparral kapcsolatban írtuk, eltűnnének a neuralgikus pedagógiai megcsonkítások. Ezzel tehát a munkafolyamatnak közvetlenül alárendelt, pusztá munkaeör által termelt „absztrakt munka” helyére a magasan képzett, alkotó munka lép mint a „termelés öre és szabályozója”, tágabb értelemben és társadalmi szinten pedig a termelők egymás közötti kapcsolata fejlesztésének irányítója és koordinátora (a termelők termelési és társadalmi funkciójának egységes alkotóerőként,

általános és egyetemes gazdagságként való teljes integrációja). Ezzel a termelők az egyesülésnek arra a fokára lépnének, amelyen a természeti folyamat „iparivá alakul, közvetítőként tolva maga előtt a legyőzött szervesen természet”,³⁸ kiemelve a társadalomképzés rendszerének első sorában a tudomány humánus, egységes és történelmi oldalát.

Ugyanúgy a nevelői-oktatói tevékenység legfontosabb feladata biztosítani az ifjúság számára az ismeretekkel, kultúrával és művészetekkel való intellektuális foglalkozást s ezzel a társadalmi individuum sokoldalú megformálását. Ezt Marx a következő szép gondolattal fejezte ki: „Ez a folyamat diszciplína (tudományág), tevékenység, kísérleti tudomány, anyagi-termelő és tárgyiasító tudomány az alakuló emberhez viszonyítva, akinek fejében a társadalmi ismeretek felhalmozódnak.”³⁹ Marx azonban, amiről egyébként *A tőke* első kötetében írt, a sokoldalúan gazdag individuum forradalmi kialakításában a nagyipar, valamint a „politechnikai iskola” megváltozott szerepe alapján figyelembe veszi még a nevelői-oktatói intézmények, intézetek és ösztársadalmi viszonyok relatív önállóságának egymásra gyakorolt hatásait is. Ennél fogva kiemelkedik a társadalmi viszonyok domináns jellegének változása, ami a társadalmi viszonyok szerkezetében, s így az iskoláztatásban is, ellenhatásként kisebb-nagyobb változásokat idéz elő. Ha tehát tovább követjük Marx felfogását a munkától való elidegenedés alakjainak és aspektusainak gyakorlati megszüntetésével kapcsolatban, akkor ezt a társadalmi élet gazdasági területén tesszük.

A megszüntetett „absztrakt munka”, amely csereértéket, tőkét, szocialista áru- és pénztermelést, egyszóval termelőerőt állít elő, a további közvetítésben kitermelő osztályokat, államot s külön szocialista államot, a társadalmi viszonyok bürokratizált tárgyiasítását, a lakosság fogyasztói mentalitását, a társadalmi tudatnak az élettől való elvonatkoztatását és elferdítését, a személyiség teljes elvesztését a mai világban és mindezek megegyezését az eddigi oktatási módszerekkel, amelyek megkövetelik, hogy az egyén feltétel nélkül alárendelje magát és alkalmazkodjon a társadalmi rendszer fennálló és kényszerítő társadalmi munkamegosztásához (hivatáshoz, foglalkozáshoz, a pusztá munkához, a „fizikai erő ösztönös mozdulataihoz”, a „szervezet biológiai aktivitásához”, a „tömeg, a csöcselék mozgásához a munkaerő-piacon). Mindez abban a közgazdaságban érhető el, amelyet Marx „a termelőerők fejlődésével azonosnak tart”.

Ha írásunk kezdetén azt állítottuk, hogy a munka önállósult termelőerő, amely az egyénnel ellenségesen helyezkedik szembe, ezért el kell érnie az alkotói termelőerők, az öntevékeny individuumok egységét, akkor — ebben rejlik Marxnak az emberről és az emberi világról vallott legmélyebb antropológiai álláspontja, amelyet következetes filozófiai módszerrel fejtett ki és valószínűleg meg a „nemzeti politikai gazdaságtan”-ról szóló elmékedései során. Az ökönomia, a megtakarítás antropológiai értelme a szükségletek kritikai-analitikai vizsgálatának alapvető kritériumát jelenti. Megkülönbözteti a lemondást, a nélkülözést, az elszegényedést, a megcsonkítást, az aszkézist, a szegénységet, a pusztá egzisztenciát és hasonlókat. Megkülönbözteti mint a termelőerők fejlődésének a nemzetgazdaságban található mozzanatait az individuum társadalmi fejlődésétől vagy az élvezni tudás emberi képességeinek mint az élvezet feltételeinek teljes kialakulásától. „Az élvezni tudás képessége — állítja Marx — az élvezés feltétele, tehát első eszköze, és ez a termelőerők egyik individuális predispozíciójának fejlesztésére irányuló képesség.”⁴⁰

Ha tehát az igazi öntevékeny és szabad egyéniséget tartjuk szem előtt, akkor ezzel együtt előnyben részesül a használati érték és az emberi kapcsolatok olyan termelése, amelynek alapját a becsület, az őszinteség, a kölcsönös bizalom képezi, s mindezt annak érdekében, hogy mások emberi szükségletei saját személyes szükségleteiként nyerjenek kielégítést.

VI.

Az öngazgatás eszméje, mint az önmeghatározás elvének filozófiai kifejezése, mindenekelőtt a szubjektum autonómiáját jelenti a heteronómiával, vagyis a külső meghatározók (templom, állam, hagyomány, mítosz, legendák stb.) fennállásával szemben. Az utonómia azonban nem közvetlenül adott, hanem mindenkor az elért emberi szabadság fokát, a társadalmi élet által adott keretekben valóban elért fokot jelenti.

Miben áll az autonómia? Mindenekelőtt abban, hogy létezik egy közös, általános társadalmi szervezet, amely valamennyi termelőeszközt ésszerűen és tervszerűen igazgat és használ. Ezzel elértnek tekinthető az a feltétel, amikor minden ember munkás, ahogyan Marx a párizsi kommuné elemzésében az öngazgatók eszméjére már előzetesen utalást tett. Már akkor, védelmezve a kommuné számos ellenségének rohamától, határozottan követelte a tulajdon osztályjellegének megszüntetését. A kommuné „az egyéni tulajdont valósággá akarta tenni azáltal, hogy a termelőeszközöket, a földet és a tőkét, amelyek most elsősorban a munka leigázásának és kizsákmányolásának az eszközei, a szabad és szövetkezett munka egyszerű eszközeivé változtatja át.”⁴¹ De ez nem elég ahhoz, hogy a munkával kapcsolatos egyetlen „bajt” egyetemessé tegye. Ellenkezőleg: arról van szó, hogy ezeket a bajokat el kell tüntetni, s a már előrelátott módon végre kell hajtani a termelők integrációját, amelyben mindenkiféle és mindenekelőtt a tulajdonosának egyebek között örömet és meglepődést hozó, magasan szakképzett alkotói, általános emberi munka lesz képviselve. Még egyszer: arról van szó, hogy amit Marx a polgári társadalom önmegtadadásának végső eredményében látott, vagyis hogy mindez, aminek „szilárd alapja van”, eltűnik, s az individuuum öntevékenységének „átmeneti mozzanatai” jelennek meg. Mert a termelés feltételeinek, tárgyasululásának szubjektumai maguk a koordinációt, irányítást és ellenőrzési funkciókat végző és egymással kapcsolatban álló individuumok, akik „az általuk teremtetett gazdagság” világában a „változatlan változások tevékenységét” végzik.

Az öngazgatás azonban lényegében minden állami bürokratikus és a termelőnek egyéb idegen szervezet tagadását jelenti. Ebből következik, hogy saját megerősítésének szükséges előfeltétele, hogy mindenkiféle a társadalom klasszikus típusú politikai szervezete legyen. A mai körülmények között ez azt jelenti, hogy eltűnnek az önállósult és a hatáskörök szűkös elvei szerint hierarchikusan szervezett politikai ígéretet, amelyeket nem az ösztársadalmi élet igazi szükségleteihez mértek. Ugyanakkor annál fontosabb az olyan hivatásszerűen üzött politikai tevékenység megszüntetése, amelynek alapját a társadalmi hatalom feletti monopól képezi, s ezért külön érdekeket előfeltételez.

Eszerint az új termelői-társadalmi viszonyokban az öngazgatóknak az az elsődleges feladata, hogy a munka területét és a termelők általános létezését, maga az öngazgatás fennállása érdekében, általánossá tegyék. Mert az öngazgatást, jóllehet az öngazgatók uralma általában gyári körökben alakul ki, ahhoz, hogy fennmaradhasson, maga a gyár területén is szükségeszerűen, és pedíg feltétlenül azonos elvek szerint, vízszintesen és függőlegesen a társadalmi viszonyok összességében fejleszteni kell. Az öngazgatás első csírájának titkát Marx a kommuné tapasztalatának elemzésében fedezte fel. A kommuné nemcsak „a munkásosztály hatalmának”, hanem úgy tekintette, mint „végre felfedezett politikai munkát, amely mellett a munka gazdasági felszabadítása létrejöhett”,⁴² s mint olyan kommunális berendezést, amely pótolná „a társadalmi testnek mindazt az erőt, amelyet eddig a társadalomból táplálkozó és azt szabad mozgásában gátló élődsi állam felemésztett.”⁴³

A munkásosztály létezése azonban a mai körülmények között forradalmi tevékenységében — ha saját önrendelkezéséről van szó — nem nélkülözheti kritikai tudatának magas fokát. „Ha a kommunista iparosok egyesülnek — írta Marx —, akkor céljuk mindenekelőtt a tanulás, a propaganda stb.”⁴⁴ Ugyanúgy ahhoz, hogy az öngazgatásban kezdeti eredményeket érjenek el, mindenkiféle öntudatos öngazgatókat kell kiképezniök, akik mint sokoldalúan fejlett személységek valóban az öngazgatás megteremtésén munkálkodnak.

Miután munkánk elején feltételeztük az öngazgatóknak mint igazi emberi közösségnek a keletkezését s vele egyidejűleg az elidegenült „osztályjellegű” nevelés és oktatás eltűnését, szerintünk ez mindenkiféle azáltal valósul meg, hogy az öngazgatók a jelen társadalmában felfedezik „tulajdon identitásukat”. Az öngazgatóknak ez az önfelismerése azonnal kezdetét veszi, különösen az iskolákban és az egyetemi ifjúságnál, amelyek a hangsúlyt arra helyezik, hogy rendszeres és tervezett társadalmi hatást gyakoroljanak a kritikai tudás, a gondolkodás, a felfogások és álláspontok kialakulására egy olyan világról, amelyben mások humánus szükségleteit úgy elégtérnek ki, mint sajátjaikat. Az ifjú nemzedék folyamatos képzésének ilyen jelentőségéről és hatékonyságáról írt Karl Korsch a „szocializáció” kérdésével és a „szocializmusra neve-

léssel" kapcsolatban. Véleménye szerint a „nevelés” a megbízható módszer a szocialista forradalom továbbfejlődésének biztosítására. Úgy látta — amint azt egyik írásában feljegyezte —, hogy „ebben vannak maradandó nagy feladataik azoknak az embereknek, akiknek szenvedélyes vágyait és forradalmi túlzásait nem mindig tudja kielégíteni a lassú, a mindenféle megtorpanásoknak és fordulatoknak, a társadalmi termelői viszonyoknak kitett fejlődés”.⁴⁶ Ahhoz továbbá, hogy a fiatal nemzedéknél a forradalmi szellem kialakuljon, a nevelésben és az oktatásban a legnagyobb hangsúlyt és a legfontosabb szerepet a kultúra előlegezésének kritikai, pedagógiai megközelítése kap, különösen azé a kultúráé, amelynek egyetemes emberi, mélyen humánus tartalma van, amelynek értékei természetéből fakadó kritérium alapján állapíthatók meg, amely a fiataloknál szubjektív képzelő- és alkotóképességeket fejleszt: ösztönzi és ébreszti az egész emberiséghez való tartozás emberitét, más személyekkel szemben őszinte együttérzést vált ki.

Mindenesetre a kultúra mai színvonalához, valamint az öngazgatás törvényeihez szabott programszerű feladatok meghatározott és sajátos társadalmi körülmények és feltételek között valószínűsíthető meg (az anyagi gazdagság, a tanerő általános és tudományos pedagógiai képességeinek magas foka, az iskolák és egyetemek autonómiáján belül az oktatási folyamat pedagógiai szerzettsége).

Miután azonban az öngazgatás fogalma nem más, mint a társulás magas formáinak alacsonyabbakból való szüntelen keletkezési folyamata s természetesen azok visszaesése is, ezért a leendő öngazgatók kiképzésének társadalmi programjai olyan tulajdonságok, amelyek maguk is e fejlődés termékei. És mégis, a nagyobb bizonyosság a magasabb formák, az egyén társadalmi aktivitásának szabadabb formái felé abban a sokoldalúan kialakított képességben van, hogy azonosítani tudják magukat az emberi közösséggel. Az önanonizálásnak ez a formája mindenekelőtt az egyéniség olyan kritikai-kutatói szelleméről tanúskodik, amely — amellett, hogy a szubjektum sokoldalú tájékozottságát is magában foglalja (lehetőleg a valóság legkülönbözőbb területeiről származó tudományos ismeretek és álláspontok alapján) — kifejezésre jut a valóság legkülönbözőbb tényeinek tudományos felkutatásában és feltárásában, azok összekapcsolásában, értelmezésében és kritikai elemzésében s végül mind-ezeknek a társadalom javára való sokoldalú, szabad és megindokolt felhasználásában.

Az öngazgatók életbevágóan fontos elhatározásaiban döntő szerepe az egész valóságról szerzett kritikai tájékozottságnak s e tájékozottság szabad felhasználásának van. Mindezek annak érdekében történnek, hogy a saját erőből és a közösségi élet feltételeiben teremtett elvek és célok gyakorlatilag megvalósuljanak.

Az öngazgatás kialakulásának — amint láttuk — nincsenek saját indítékai, hanem azokból a már meglévő viszonyokból fakad, amelyek egy kettős osztályellentétekre épülő szerkezet és mozgalom bürokratikus etatista és forradalmi koegzisztenciáján nyugszanak. Egyik szerkezetnek a másikkal való felcserélésében egyebek között a túlsúly annak a szakmai-technikai, „pozitív” tudásnak a felhasználásán van, amelyet saját termelési-társadalmi viszonyok biztosítanak az osztálymenedzseri pozíciók megőrzésének technokratikus hatalmasai számára. Ezzel mindenesetre jelentősen csökkennek az öngazgatók lehetőségei arra, hogy a fejlődés további folyamatának kulcskérdéseiben, sőt az öngazgatás sorsának végső kérdésében a döntést befolyásolják. Ezért van szükség erélyes, okos és bölcs akcióval elfoglalni a társadalmi viszonyok uralkodó pozícióit, hogy ezzel létrejöjjenek az öngazgatói befolyás meghatározott, uralkodó gócpontjai. Amennyiben ez a „küldöttrendszer elvei” alapján már megtörtént (a munkásosztály által hozott határozatok és foganatosított végrehajtások egységes, mélypedig kizárólag az osztálytársadalmi viszonyok tulajdon közvetítésével), ennek a lehetőségnek a megvalósítása az élet és halál (korszakalkotó) kérdésévé válik.

Ahhoz azonban, hogy az öngazgatás pozitív befolyása okosan és bölcsen fejlődhessen, amellett, hogy a „szakemberek törzskara”, az öngazgatási szervek közvetlen alárendeltjei lennének, mégis a technokrata túlerő és annak kiirtásával szembeni ellensúly igazí érteleme, a „kvalifikált”, a „nagykorú” (a felvilágosodás kanti értelmezése szerint) vélemény megteremtése érdekében szükségessé válik a szó gondos és nyilvános kritikai és mérész használata.

Mert a szabadság tarthatatlan tudatlanság alapján. Másrészt ugyanúgy lehetetlen az öngazgatás tudás alapján, ha nem kerül sor annak határozott és minden megalkuvás nélküli alkalmazására. Akkor ez a közvetlenül megnyilvánuló és demokráciát építő (Hegel az ógörögök szabadságával kapcsolatban), hozzázártó munkálkodás, amely megszabadítja a társadalmat a bürokratikus-etatista közvetítéstől, valódi bizonyítéka az emberi életre érdemes munkásosztály „nagykorúságának”.

SIRKÓ ILONA fordítása

JEGYZETEK

1. Karl Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Budapest, 1962. 55.
2. Karl Marx: *Temelji slobode, Grudrisse (Osnovi političke ekonomije)*. Naprijed, Zagreb, 1974. 266.
3. Marx—Engels: *Válogatott művek* I. Szikra, Budapest, 1949. 31.
4. Marx—Engels: *A német ideológia*. Magyar Helikon, Budapest, 1974. 80.
5. Karl Marx: *A tőke* I. Szikra, Budapest, 1955. 451.
6. Hegel: *A szellem fenomenológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 22.
7. I. m. 24.
8. I. m. 25.
9. I. m. 50.
10. I. m. 50.
11. K. Marx—F. Engels: *Nemačka ideologija. Rani radovi*. Naprijed, Zagreb, 1961. 360.
12. Marx—Engels: *Válogatott művek* I. 339.
13. I. m. 340.
14. I. m. 228.
15. I. m. 227.
16. I. m. 228.
17. I. m. 228.
18. I. m. 23.
19. Karl Marx: *Grundrisse*. 295.
20. Jean Fourastier: *Univerzitet pred stečajem*. Duga, Beograd, 1973. 18.
21. Marx—Engels: *Rani radovi*. 212.
22. Karl Marx: *Grundrisse*. 115
23. Karl Marx: *A tőke* I. 311.
24. Karl Marx: *Grundrisse*. 107.
25. Karl Marx: *A tőke* I. 518.
26. I. m. 391.
27. I. m. 391.
28. I. m. 395.
29. I. m. 392—393.
30. Karl Marx: *Grundrisse*. 285.
31. I. m. 287.
32. I. m. 289.
33. I. m. 289.
34. I. m. 291.
35. Karl Marx: *A tőke* I. 455.
36. I. m. 455.
37. Karl Marx: *Grundrisse*. 21.
38. I. m. 293.
39. I. m. 301—302.
40. K. Marx— F. Engels: *Rani radovi*. 256.
41. Marx—Engels: *Válogatott művek* I. 506.
42. I. m. 505. 43.
43. I. m. 504.
44. K. Marx: *Ekonomsko filozofski rukopisi*. 260.
45. Karl Korsch: *Radno pravo za savjete poduzeća. Spisi o socijalizaciji*. Stvarnost, Zagreb, 1974. 145.